

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2022 (Nisan/April)

Mâtüridî Bir Tefsir Geleneğinin Kurucusu mudur? Mâtüridî'yi Esas Alması Bağlamında Ömer en-Nesefî'nin Te'vîl Meselesine Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme

Is Maturidî the Founder of a Tradition of Tafsir? A Study on Omar an-Nasafi's Approach to the Problem of Ta'wil in the Context of Based on Maturidî

Ömer DİNÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Professor, Faculty of Divinity
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Çorum, Turkey
omer_dinc25@hotmail.com
0000-0002-3571-5204

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 12/02/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 03/04/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2022

Atıf / Citation: Dinç, Ömer. “Mâtüridî Bir Tefsir Geleneğinin Kurucusu mudur? Mâtüridî'yi Esas Alması Bağlamında Ömer en-Nesefî'nin Te'vîl Meselesine Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme ”.

Tefsir Araştırmaları Dergisi 6/1 (Nisan/April 2022), 341-364.

<https://doi.org/10.31121/tader.1072522>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Tefsir tarihinin en özgün ve seçkin simalarından olan İmam Mâtürîdî'yi (ö. 333/944), kaleme aldığı *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* eseriyle tefsir edebiyatında belirleyici bir role sahip olan bir müfessir olarak tanımlamak gerekir. Kur'an tefsiri açısından belirlediği yöntem ve anlayışla, hem kendi dönemindeki müfessirlerden ayrılmakta hem de kendisinden sonra gelen müfessirlerin referans aldığı bir konumda yer almaktadır. Zira Mâtürîdî'nin özellikle "te'vîl" meselesindeki anlayışının sonraki tefsir edebiyatını belirlediği düşünülürse Mâtürîdî'nin kendisinden sonraki müfessirlerin tefsir sahasına olan bakışını da bir yönüyle belirlediği söylenebilir. Ayrıca Mâtürîdî, Hanefî mezhebine mensup bir müellif olarak oluşturduğu kelimî anlayışla, kendi mezhebi bağlamında günümüze ulaşan ilk tam tefsir eserinin sahibidir. Bu noktada Mâtürîdiyye kelimî ekolünün kurucu şahsı olan Mâtürîdî'nin, Hanefî kimliğinden kopmadan kendine özgü bir tefsir geleneğinin de kurucusu olduğu varsayımından hareket edebiliriz. Görebildiğimiz kadarıyla bu varsayımı destekleyecek somut bir örnek olarak Mâtürîdîlik mezhebinin en önemli temsilcisi olan ve aynı zamanda bir tefsir eseri kaleme alan Ömer en-Nesefî'yi (ö. 537/1142) merkeze alabiliriz. Mâtürîdî'nin kelimî düşüncesini geliştiren ve sonraki nesillere taşınmasında kilit bir rol oynayan Nesefî'nin, telif ettiği *et-Tefsîr fi't-Tefsîr* eserinde Mâtürîdî'nin tefsir perspektifini benimsediği ve Mâtürîdî'nin tefsir-te'vîl ayrımında çizdiği teorik çerçeveyi geliştirdiği görülmektedir. Biz bu çalışmamızda Nesefî'nin sözünü ettiğimiz eserde "te'vîl" meselesine yaklaşımını incelemek suretiyle onun Mâtürîdî'yi hangi açılardan ne kadar referans aldığına, onu tefsirde ne ölçüde otorite kabul ettiğinin ve Mâtürîdî'nin bir tefsir geleneği oluşturma başarısının Nesefî'deki izlerinin neler olduğunun tespitine yer vereceğiz.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'an, Te'vîl, Mâtürîdî, Ömer en-Nesefî, Tefsir Geleneği.

Abstract

It is necessary to define Imam al-Mâtürîdî (d. 333/944), one of the most original and distinguished figures in the history of tafsir, as a commentator who determined the literature of tafsir with his work *Ta'vîlât al-Qur'ân*. With the method and understanding he determined in terms of Qur'anic commentary, he not only differs from the commentators of his time, but also takes a position that the commentators who came after him took a reference. Because, considering that Mâtürîdî's understanding of the "ta'vîl" issue in particular determined the later tafsir literature, it is understood that Mâtürîdî also determined the view of the commentators after him to the field of tafsir. In addition, Mâtürîdî is the owner of the first complete tafsir work that has survived in the context of his own sect, together with his theological understanding that he created as an author belonging to the Hanafî sect. At this point, we can act on the assumption that Mâtürîdî, who is the founding person of the Mâtürîdiyyah theological school, is also the founder of a unique tafsir tradition without breaking away from his Hanafî identity. As far as we can see, as a concrete example to support this assumption, we can center the most important representative of the Mâtürîdiyyah sect, Omar an-Nasafî (d. 537/1142), who also wrote a work of tafsir. It is seen that Nasafî, who developed Mâtürîdî's theological thought and played a key role in its transfer to the next generations, adopted Mâtürîdî's perspective of tafsir in his work *at-Taysîr fî at-Tafsîr* and developed the theoretical framework drawn by Mâtürîdî in the distinction between tafsîr-ta'vîl. In this study, we will examine Nasafî's approach to the issue of "ta'vîl" in the work we mentioned. In this context, we will try to determine how much he references Mâtürîdî in this regard, to what extent he accepts him as an authority in tafsir and what are the traces of Mâtürîdî's success in creating a tradition of tafsir in Nasafî.

Keywords: Tafsir, Qur'ân, Ta'vîl, Mâtürîdî, Omar an-Nasafî, Tafsir Tradition.

Giriş

Tefsir tarihinin özgün ve dikkat çekici isimleri arasında İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) bulunduğunu söyleyebiliriz. O, kaleme aldığı *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* eseriyle tefsir edebiyatında hatırı sayılır bir konum elde etmiştir. Ayrıca tefsir eserinde belirlediği özgün yorum ve yöntem anlayışıyla hem kendi dönemindeki müfessirlerden farklılaşmış hem de kendisinden sonra gelen müfessirlerin referans aldığı mühim simalardan birisi olmuştur. Özellikle

Taberî (ö. 310/923), İbnü'l-Münzir (ö. 318/930) İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), gibi Mâtürîdî'yle aynı zaman diliminde yaşamış olan müfessirlerin, hadis ehlinin bilgi aktarma anlayışını tefsir eserlerinde yansıtılmalarına karşılık Mâtürîdî bu yaklaşımı tefsirinde doğrudan uygulamamıştır. O kendi kelimî düşüncesini ve ayetler hakkındaki izahlarını farklı bir bakış açısıyla vermeye çalışmıştır. Nitekim onun bu yaklaşımında kelimî paradigmasıyla birlikte fikhî görüşlerini benimsediği Ebû Hanîfe'nin Kur'an'a bakışı da etkili olmuş gözükmektedir. Bununla birlikte Mâtürîdî'nin, tefsirinde yakaladığı özgün ve sistematik bakış açısını sonraki kuşaklara da devrettiği hususu bir araştırma konusu olarak gündeme gelmektedir. Zira Mâtürîdî'nin özellikle "te'vîl" meselesindeki anlayışının sonraki tefsir edebiyatının şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlendiği düşünülürse Mâtürîdî'nin kendisinden sonraki müfessirlerin tefsir sahasına olan bakışını da bir yönüyle belirlediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Mâtürîdî, Hanefî mezhebine mensup bir müellif olarak oluşturduğu kelimî anlayışıyla birlikte, kendi mezhebi bağlamında günümüze ulaşan ilk tam tefsir eserinin sahibidir. Öyle ki Mâtürîdî'nin söz konusu tefsir eseri, Osmanlı tefsir müktesebatının referans aldığı temel kaynakların da başında gelmektedir.¹ Hatta Mâtürîdî'nin Te'vîlât eserinin daha iyi anlaşılması, eserinde yer verdiği tefsire dair teorik ve pratik anlayışın sonraki Hanefî-Mâtürîdî müelliflere ulaşmasını temin eden Alâeddîn es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Şerhu Te'vîlâtî'l-Kur'ân* adlı eseri de Mâtürîdî'nin tefsir sahasındaki rolünün ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir. Anlaşılan o ki kendisinden sonra gelen bazı müfessirlerin, Mâtürîdî'nin tefsire olan yaklaşımını esas alarak eserlerini telif ettikleri ve onun perspektifini geliştirdikleri görülmektedir. Bu noktada Mâtürîdiye kelimî ekolünün kurucu şahsı olan Mâtürîdî'nin, Hanefî kimliğinden kopmadan kendine özgü bir tefsir geleneğinin de kurucusu olduğu varsayımından hareket edebiliriz. Görebildiğimiz kadarıyla bu varsayımı destekleyecek somut bir örnek olarak Mâtürîdîlik mezhebinin en önemli temsilcisi olan ve aynı zamanda bir tefsir eseri kaleme alan Ömer en-Nesefî'yi (ö. 537/1142) merkeze alabiliriz. Mâtürîdî'nin kelimî düşüncesini geliştiren ve sonraki nesillere taşınmasında kilit bir rol oynayan Nesefî'nin, telif ettiği *et-Tefsîr fi't-Tefsîr* eserinde Mâtürîdî'nin tefsir perspektifini ne kadar benimsediği ve Mâtürîdî'nin tefsir-te'vîl ayrımında çizdiği teorik çerçeveyi ne ölçüde kabul ettiği meselesi dikkat çekmektedir. Mâtürîdî hakkında yapılan çalışmalara bakıldığı zaman, onun tefsir ve te'vîl anlayışına dair bazı tespitlerin yapıldığı, bununla birlikte Mâtürîdî'nin bir tefsir geleneği oluşturmadaki rolü üzerinde durulmadığı gibi Ömer en-Nesefî'nin Mâtürîdî'yi referans alması meselesine eğilen herhangi bir incelemenin de yapılmadığı görülmektedir.² Bu çalışmamızda tefsir tarihinde önemli bir isim olan ve Hanefî müfessirler arasında dikkat çeken bir konumda bulunan Ebu'l-Leys es-Semerkandî'yi (ö. 373/983) esas almadığımızı da belirtmeliyiz. Çünkü Semerkandî, Mâtürîdî tefsir geleneğini doğrudan yansıtamamıştır. Zira onun Mâtürîdî ile aynı dönemde yaşamış olması ve farklı bir veçheden tefsiri yazma gayre-

¹ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Melikşah Sezen, *İmâm Mâtürîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri* (İstanbul: Kökler Yayınları, 2018), 42 vd.

² Bu durumla birlikte Ali Karataş ve Veysel Gengil tarafından ancak henüz yayınlanmamış "Hanefî-Mâtürîdî Tefsir Geleneğinin Temel Özelliklerine Dair Bir Deneme" isimli bir çalışmanın var olduğunu bilmekteyiz. Bizim çalışmamız ise Ömer en-Nesefî özelinde onun *te'vîl* teorisi üzerinden Mâtürîdî'nin bir tefsir anlayışı ve geleneği oluşturmadaki etkisi inceleme konusu edilecektir.

tinde olması sebebiyle her ne kadar Hanefî bir müfessir olarak kabul etsek de Mâtürîdî çizgiyi takip ettiğini kabul edemeyeceğimizi ifade etmek gerekir.

Biz bu çalışmamızda Nesefî'nin sözünü ettiğimiz eserinde “te’vîl” meselesine yaklaşımını incelemek suretiyle onun Mâtürîdî’yi hangi açılardan ne kadar referans aldığına, onu tefsirde ne ölçüde otorite kabul ettiğinin ve Mâtürîdî’nin bir tefsir geleneği oluşturma başarısının Nesefî’deki izlerinin neler olduğunun tespitine yer vereceğiz. Sözünü ettiğimiz bu meselelerin zemini olması açısından Mâtürîdî’nin tefsir ve te’vîl ayrımı, özelden te’vîl anlayışı ile bu konuda ileri sürülen görüş ve değerlendirilmelere yer verilmesi, mezkur iddiamızın netleşmesi bakımından önem arz etmektedir.

1. Mâtürîdî’de Tefsir-Te’vîl Ayrımının Genel Çerçevesi ve Bu Konu Hakkında Yapılan Değerlendirmelerin Mahiyeti

Te’vîl hususu tefsir tarihinde birçok kez kavramsal değişim ve dönüşüm yaşayan, müfessirlerin hakkında yorum ve izah getirmekten geri durmadığı bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Erken dönemden çağdaş döneme kadar uzanan süreçte *te’vîl* kavramına yönelik çeşitli tanım ve izahların getirildiği görülmektedir. Hatta *te’vîl* kavramının her müfessirin kendi anlayışı çerçevesinde şekillenen ve bundan dolayı farklı anlamlara da evrilen bir yapıya sahip olduğunu³ ve bundan dolayı *te’vîl* kavramının kendisine yüklenen anlamlar açısından birçok aşama geçirdiği ve bu aşamaların içerisinde de bazı kırılma noktaları bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu kırılmanın erken dönemden klasik döneme geçilirken gerçekleştiğini ve bunun da Mâtürîdî’yle birlikte olduğunu belirtmeliyiz.⁴ Bu minvalde Mâtürîdî’nin tefsir ve *te’vîl* kavramlarını ayırması, tefsir edebiyatında *te’vîl* ile yüklenen anlamların da değişmesine öncülük etmiş, *te’vîl* nazariyesine bakışın farklılaşmasına ve meşru oluşuna kapı aralamıştır.⁵

Mâtürîdî öncesi dönemde, *te’vîl* kavramı farklı açılardan ele alınmış, bir yönüyle bir-biriyle örtüşen başka bir açıdan birbirinden ayrılan tanımlamalar yapılmıştır. Hatta yeri geldikçe tefsir kavramı *te’vîl* kavramının yerine veya tam tersi olarak da kullanılabilmiştir.⁶ Mâtürîdî ise kendisinden önce gündeme geldiği anlaşılan *tefsir* ve *te’vîl* ayrımına ilişkin yaklaşımları eserinin mukaddimesinde sistematize etmeyi başarmış ve *te’vîl* meselesini kendi tefsir anlayışı içerisinde uygulamaya çalışmıştır. Mâtürîdî, tefsir mukaddimesinde teorik bir çerçe-

³ Yusuf Işıcık, *Kur’an’ı Anlamada Temel Bir Problem Te’vîl* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019), 16; Hüseyin Doğan, *İslam Kelamcılarına Göre Dinî Metinleri Anlama ve Te’vîl Problemi* (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 82; Ahmet Küçük, *Nüzûl Döneminden Modern Döneme Te’vîl Kavramı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 67 vd.

⁴ Biz burada Mâtürîdî öncesi tefsir ve te’vîl ayrımının olmadığından bahsetmemmekteyiz. Mâtürîdî’nin bunu belirgin hale getirmesi ve sonraki aşamalarda yaygın bir hal almasını dile getirmekteyiz. Tefsir ve te’vîl konusundaki izahlarının Mâtürîdî’den öncede var olduğuna dair bazı tespit ve değerlendirmeler için bk. Enes Büyük, “Mâtürîdî’nin Tefsir-Te’vîl Ayrımı ve Bunun Te’vîlât’taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (Haziran 2019), 220-221.

⁵ Mustafa Öztürk, “Tefsir-Te’vîl Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2001), 79; Talip Özdeş, *Mâtürîdî’nin Tefsir Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 90; İsmail Çalışkan, “Tefsirde Mâtürîdî’yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te’vîlât-ı Kur’ân’ın Tefsir İlmindeki Yeri”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2010), 75; Ali Karataş, *İmam Mâtürîdî’nin Kur’an Anlayışı ve Kur’an’ı Kur’an’la Te’vîl Yöntemi* (İstanbul: Yesevi Yayıncılık, 2014), 84.

⁶ Bu husustaki bilgiler için bk. Öztürk, “Tefsir-Te’vîl Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni”, 78.

ve içerisinde tefsir ve *te'vîl* birbirinden farklı iki kavram olarak değerlendirmiştir. Öyle ki Mâtürîdî, tefsiri sahabeye has kılmak suretiyle onda bir kesinlik olması gerektiğini belirtmiş, *te'vîl* de fukahaya izafe ederek ayetin manasının kesinliğine yer vermeden, ortaya çıkan anlamlardan biriyle yorumlanabileceğini ifade etmiştir.⁷ Burada ifade edilen kesinlik Allah'ın muradı olup, ayetin hakikatının bilinmesiyle alakalıdır.⁸ Bu bağlamda Mâtürîdî, Allah'ın muradının tespit edilmesini ve ayetin hakikatine ulaşılmasını *tefsir* kavramıyla ifade etmektedir. *Te'vîl* kavramıyla ise yapılan sıradan bir yorumu kastetmeyen Mâtürîdî, ayetten çıkartılabilecek hakikatlerden birini ortaya koyarak bundan Allah'ın muradı şeklinde bir görüş beyan etmemek gerektiğini⁹ ve bu hususun da *te'vîl* kapsamında değerlendirileceğini ifade etmektedir.¹⁰

Mâtürîdî'nin bu ayrımının tefsirinin mukaddimesinde olup olmadığına dair bazı tartışmaların da gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, elimizde mevcut bulunan tefsirin nüshalarının bir kısmında mukaddime bahsinin yer almadığı¹¹ ve bundan dolayı Mâtürîdî'ye ait olup olmadığı üzerinde bir tereddüt yaşanmış gözükmemektedir. Hatta Mâtürîdî'nin tefsirin sahabeye ait olduğuna dair açık beyanı ile tefsirinde sahabeden nakledilen rivâyetlere rağmen farklı yorumlara yönelmesi bu durumu biraz daha tartışmalı kılmıştır.¹² Ancak yapılan değerlendirme ve incelemeler neticesinde Mâtürîdî'nin mukaddimesindeki *tefsir* ve *te'vîl* ayrımının Kendisine ait olduğundan anlaşılmaktadır.¹³ Öyle ki Mâtürîdî, tefsirindeki bazı ayetleri izah ederken yaptığı ayrımı açıkça atıfta bulunmaktadır. Örneğin İsrâ suresi 17/110. ayette dile getirilen *te'vîl*ler arasında bir tercih yapılabilmesi için sabit bir haberin olmasına vurguda bulunmaktadır. Ona göre söz konusu ayetteki *te'vîl*ler zikredilirken Allah'ın muradına dair bir yargıya varılmamalıdır ve bunların ayetle alakalı dile getirilen hakikatlerden sadece biri olduğu ifade edilmelidir.¹⁴

Mâtürîdî'nin mukaddimedeki ifadelerinin ona ait olduğunu Alâeddîn es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserindeki ifadelerden hareketle tespit etmek mümkündür. Öyle ki Semerkandî, eserinin girişinde Mâtürîdî'nin *tefsir* ve *te'vîl* konusundaki ayrımına dair sebepleri ortaya koymakta ve bu ayrımın Mâtürîdî'ye ait özgün bir yanı olması meselesine değinmektedir.¹⁵ Zira Semerkandî, Mâtürîdî'nin mukaddimeye

⁷ Bu husustaki tespit ve değerlendirmeler için bk. Hatice Teber, "Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı Temelinde Kur'ânî Bir Kavram Olarak 'Tatavvu'", *Social Sciences Research Journal = Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 8/3 (ts.), 169-178.

⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu (İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2005), 3.

⁹ Mâtürîdî'de te'vîlin yorumlama ve akli süreçleri işletmeyle irtibatlı olduğunu ileri süren bir yaklaşım için bk. Şaban Ali Düzgün, "Mâtürîdî'nin Kur'an Yorum Yöntemi", *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2018), 34 vd.

¹⁰ Tespit ve değerlendirmeler için bk. Veysel Gengil, *Mâtürîdî'de Tefsirin İmkânı* (İz Yayıncılık, 2021), 147 vd.

¹¹ Bk. el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3; 1'nolu dipnot.

¹² Gengil, *Mâtürîdî'de Tefsirin İmkânı*, 155.

¹³ İlgili tespit ve değerlendirmeler için bk. Karataş, *İmâm Mâtürîdî'nin Kur'an Anlayışı ve Kur'ân'ı Kur'ân'la Te'vîl Yöntemi*, 84; Gengil, *Mâtürîdî'de Tefsirin İmkânı*, 155-156.

¹⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/380-381.

¹⁵ Alâeddîn es-Semerkandî, *Şerhu Te'vîlât* (İstanbul: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Medine, 179), 1b-2a.

tefsir ve *te'vil* ayrımıyla başlamış olmasını, Hz. Peygamber'in Kur'an'ın rey ile tefsir edilmesiyle alakalı hadisinin anlaşılmasında yaşanan problemleri çözüme kavuşturmakla izah etmektedir. Semerkandî'ye göre sahabeden dâhil olmak üzere selevin Kur'an'ın anlamlarını açıklarken reylerini ön plana almaları ve bir ayet hakkında farklı anlamları ortaya koymaları ilgili hadise muhalif bir durum arz etmektedir. Bu noktada Semerkandî, Mâtürîdî'nin *te'ville* ilgili görüşünü de dikkate alarak lafzın muhtemel anlamlarından birini lafza uygun bir şekilde yönlendirmenin ve burada Allah'ın muradının ne olduğunun bilinemezliğini ifade etmenin *te'vil* kavramına tekabül edeceğini söylemektedir. Bunun karşılığı olarak hadiste ifade edilen Kur'an'ın rey ile tefsir edilmesi ise ortaya konulan rey, Kur'an'a onayılmasıdır ve bundan dolayı bu rey kınanmaktadır.¹⁶ Semerkandî'nin bu tespitleri dikkate alındığı zaman, Mâtürîdî'nin "*te'vil* fukahaya aittir" ifadesinin sadece "fukaha" özelinde olmadığı sahabenin de aslında "*te'vil*" yapabilme durumunun var olduğuna işaret etmektedir.¹⁷

Tefsirin sahabeye ait olduğunu beyân eden Mâtürîdî'nin sahabilerin yaptıkları birçok izahı *te'vil* kategorisinde değerlendirmesinin "tefsir" kavramına yüklediği anlamla irtibatlı olduğu görülmektedir. Nitekim tefsirin yalnızca sahabeye mahsus bir anlama ameliyesi olduğunu, bunun dışında tefsirin başka bir yere münhasır kılınmadığını ya da tefsir kavramının sahabe ile olan irtibatının ne anlama geldiğinin üzerinde durulmadığı ile alakalı bazı çalışmaların mevcut olduğu görülmektedir.¹⁸ Bununla birlikte Semerkandî'nin tespitleri ile Mâtürîdî'nin bazı ayetlerin izahında yer verdiği sahabe rivâyetlerine yönelik tutum ve yaklaşımlarına bakıldığı zaman tefsirin sahabeye mahsus oluşunun da belirli sınırlılıkları haiz olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Semerkandî'nin, Mâtürîdî'nin tefsir mukaddimesinde zikretmediği ancak kendisine nispet ederek aktardığı görüşe göre tefsirin sahabeye ait olmasının bazı şartları bulunmaktadır. Buna göre tefsir Allah'ın kastının ne olduğunu tespit etmek anlamında olup bir kimse ayetin izahı sadedinde mütevatir bir haber ve ümmetin icmâını ortaya koyarsa işte bu tefsir olur. Eğer herhangi bir delile dayanmadan bunu yaparsa Hz. Peygamber'in hadisinde geçen kınanan rey yapılmış olur.¹⁹ Buradan hareketle Mâtürîdî'nin tefsiri sahabeye mahsus kılmasının birkaç hususiyeti içerisinde barındırdığını söyleyebiliriz. Bahsi geçen tespit ve görüşler ışığında Mâtürîdî, tefsiri aktaracak olan sahabenin ayetin indiği olaya ve zamana şahitlik etmesi gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca tefsirin kendisine mahsus olduğu sahabilerden nakledilen bilgilerin bağlayıcılık kazanması da tevâtür yoluyla sonraki nesillere aktarılmış olmasıyla gerçekleşmektedir.²⁰ Bunun yanında Mâtürîdî, Hz. Pey-

¹⁶ es-Semerkandî, *Şerhu Te'vilât* (Medine, 179), 2a.

¹⁷ Bk. es-Semerkandî, *Şerhu Te'vilât* (Medine, 179), 1b; Bu konu hakkındaki detaylı tespit ve değerlendirmeler için bk. Büyük, "Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vil Ayrımı ve Bunun Te'vilât'taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", 221.

¹⁸ Bu hususla ilgili olarak bk. Öztürk, "Tefsir-Te'vil Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni", 79; Çalışkan, "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilât'ı-Kur'an'ın Tefsir İlmindeki Yeri", 77-79; Karataş, *İmam Mâtürîdî'nin Kur'an Anlayışı ve Kur'an'ı Kur'an'la Te'vil Yöntemi*, 92-96; Burhan Baltacı, "Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vil Ayrımının İmkânı Üzerine", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu - Haneşîlik-Mâtürîdîlik* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 333-334.

¹⁹ Bu hususta bk. es-Semerkandî, *Şerhu Te'vilât* (Medine, 179), 2a.

²⁰ Mâtürîdî'nin bu yaklaşımının sonraki dönem tefsir usûlü çalışmalarında yer aldığına dair bir örnek için bk. Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b Süleyman Kafiyeci, *et-Tefsir fî Kavâ'idü İlmî't-Tefsîr*, thk. İsmail Cerahoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1989), 5-6. Bu konudaki bir değerlendirme için

gamber'den bir ayet hakkında nakledilen haberlerin de tefsir kapsamına dahil edilebilmesi için tevâtür şartını açıkça belirtmektedir.²¹ Bu minvalde Mâtürîdî, tefsir kavramı çerçevesinde koyduğu şartları taşımayan sahabî müfessirlerin izahları için *te'vîl* istilahını tercih edebilmektedir. Örneğin Âl-i İmrân Sûresi 3/112. ayetin tefsirinde Mâtürîdî, İbn Abbâs'ın izahını "İbn Abbâs'ın *te'vîh* şu şekildedir" diye vermektedir.²² Bu durumdan da anlaşılabilir ki, Mâtürîdî sadece *te'vîh* mutlak anlamda fukahâyâ has kılmamakta, *te'vîl* konusunda sözünü ettiği şarta denk düşen sahabîleri de bu kapsama dâhil edebilmektedir.²³

Mâtürîdî'nin tefsir ve *te'vîl* ayrımı ve her iki kavrama yüklediği anlamın tefsir eserinde nasıl tezahür ettiği meselesi de önem arz eden konular arasındadır. Bir başka ifadeyle Mâtürîdî'nin, çerçevesini belirlemeye veya sistematik bir yapı kazandırmaya çalıştığı *tefsir-te'vîl* ayrımına, ayetleri izah ederken ne ölçüde riâyet ettiği sorusu akla gelmektedir. Bu çerçevede Mâtürîdî'nin tefsirde yer verdiği izahlara bakıldığı zaman, mukaddimede kısa olarak verdiği kavramların özelliklerini –yukarıda yer verdiğimiz Semerkandî'nin tespitleri de bu durumu haklı kılmaktadır- tefsirini ettiği ayetler bağlamında açıkladığına şahit olmaktadır. Örneğin Mâtürîdî, bazı ayetlerin açıklaması doğrultusunda naklettiği İbn Abbâs, İbn Ömer gibi sahabîlerin görüşlerini yeri geldiği zaman *te'vîl* olarak niteleyebilmekte, bu görüşlerin tefsir kategorisinde kendisinin belirlediği kriterler bağlamında kabul edilemeyeceğini beyan etmektedir. Bazen de sahabe içerisinde ayetin nüzulüne şahit olanları zikrederek Allah'ın muradını izah ettiklerini dile getirmekte ve tefsir kabilinden yapılan bu açıklamaların tevâtürle gelmesini şart koşmaktadır.²⁴ Mâtürîdî'nin bu yaklaşımları onun *tefsir-te'vîl* yaklaşımı bağlamında değerlendirildiği zaman, mukaddimede ana bir çerçeve olarak verdiği hususları, tefsirinin ilgili yerlerinde detaylı olarak açıklamış olmaktadır. Aslında Mâtürîdî, kendi *tefsir* ve *te'vîl* anlayışına uygun hareket etmekte ve mukaddimede kısa bir şekilde tanımladığı düşüncesini tefsirinin ilgili yerlerinde ölçütlerini de belirlemek suretiyle uygulamaktadır.²⁵ Öyle ki Mâtürîdî'nin bu anlayışının sonraki birçok müfessiri etkilediği ve Mâtürîdî'nin söz konusu tarzının geliştirilerek esas alındığı fark edilmektedir.²⁶ Bu hususta Mâtürîdî'yi referans olarak onun *tefsir-te'vîl* yaklaşımını benimseyen en güçlü örneğin Ömer en-Nesefî olduğunu söyleyebiliriz.

bk. Selim Türkan, "Kur'an'ı Anlamada Yöntem Tartışmalarının Tefsir Tarihçiliği Açısından Değeri Üzerine", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 40.

²¹ Bu husustaki ifade ve düşünceleri için bk. el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 13/76; 16/276, 277.

²² Bk. el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 2/391.

²³ Bu husustaki düşünce ve tespitler için bk. Karataş, *İmâm Mâtürîdî'nin Kur'an Anlayışı ve Kur'an'ı Kur'an'la Te'vîl Yöntemi*, 93; Büyük, "Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vîl Ayrımı ve Bunun Te'vîlât'teki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", 221; Gengil, *Mâtürîdî'de Tefsirin İmkânı*, 161.

²⁴ Bu husustaki örnekler için bk. el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 1/227-228; 2/383, 392; 16/276-277.

²⁵ Bu durumun istisnası olarak görülebilecek bir tespite göre Mâtürîdî yaklaşık iki yüz civarındaki ayetle alakalı yaptığı izahlarda kendi teorisi dışında hareket etmiş gözükmektedir. Ancak bu durum onun kendisiyle ters düşmesi değil ilgili yerlerdeki amacının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu hususta yapılan tespit ve ayrıntılı değerlendirmeler için b. Gengil, *Mâtürîdî'de Tefsirin İmkânı*, 335 vd.

²⁶ Örneğin Hanefî müfessir Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin *te'vîl* meselesine bakışı için bk. Sıddık Baysal, *Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl Adlı Eserinde Tefsir-Te'vîl İlişkisi* (Ankara: Bilge Yayınları, 2016), 176 vd.

2. Ömer en-Neseî'nin *et-Teysîr*'deki Te'vîl Meselesine Yaklaşımı ve Mâtürîdî'yle Olan İrtibatı

Ömer en-Neseî, Mâtürîdî'nin tefsir anlayışını temel alan ve yazdığı *et-Teysîr* adlı eseriyle bu durumu belirgin kılan önemli müfessirlerden birisidir. Klasik tefsir tarihi eserlerinde Neseî'nin sözü edilen eserine atıfta bulunulmasıyla birlikte onun tefsir edebiyatı ve Mâtürîdî ile olan yakın ilişkisine değinilmediği ve bu yönün eksik kaldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Neseî'nin *te'vîl* konusundaki yaklaşımı, Mâtürîdî ile olan bağı ve ona tefsirdeki bağlılığını gösterecek somut bir karine olarak görünmektedir.

2.1. Tefsirinin Mukaddimesi ve Tefsir-Te'vîl Ayrımına Dair Yaklaşımı

Ömer en-Neseî Mâtürîdî'nin temel sınırlarını belirlediği *tefsir* ile *te'vîl* kavramlarını esas alarak onun *te'vîl* teorisini birçok açıdan esas almış ve bu minvalde çeşitli açılımlar yapabirmiştir. Özellikle Neseî, Mâtürîdî'yi o kadar benimsemiş gözükmemektedir ki, onun mukaddimede yaptığı *tefsir* ve *te'vîl* ayrımına, kendisi de tefsirinin mukaddimesinde detaylı bir şekilde yer vermiştir.²⁷

Mukaddimesine Mâtürîdî'den biraz farklı bir başlangıç yapan Neseî, tefsirin vazgeçilmez unsuru olan Kur'an'ı, yine bizatihi kendisinden hareketle tanımlamaya çalışmaktadır. Öyle ki Kur'an'ı, Allah'ın insanlığa beyan ettiği bütün vasıflarını dile getirerek tanıtmaya çalışan Neseî, onun gönderildiği toplum ile onlardan sonra gelecek olan insanlık için kıyamete kadar bir hidayet kaynağı olma vasfını ön plana çıkarmaktadır.²⁸ Bu tanımlamanın hemen akabinde Neseî, yine Kur'an'ı tanıtmak maksadıyla Kur'an'ın belirli surelerinin başında yer alan hurûf-u mukattaa meselesine²⁹ de atıfta bulunmaktadır. Neseî, Kur'an'da 29 surenin başında bulunan bu harflerin³⁰ önemli bir kısmını zikretmekte³¹ ve bu harflerin nasıl anlaşılması gerektiğine dair ortaya konulan görüşlerden³² birini tercih etmektedir. Ona göre bu harfler, Kur'an'ın yüz ismini temsil etmektedir ve Kur'an'da bu harflerin her biri tek tek zikredilmiş ve Kur'an'da izah edilmiştir.³³ Neseî'nin huruf-u mukatta noktasında tercih ettiği bu görüşün dayanaklarını tabiûn ve sonraki dönem müfessirlerin görüşlerinden bulabilmek mümkündür. Mücâhid (ö. 103/721), Katâde (ö. 117/735) ve İbn Cüreyc (ö. 150/767) söz konusu harflerin her birinin Kur'an'ın bir ismine işaret ettiğine atıfta bulunmuşlardır.³⁴ Anlaşılan o ki Neseî, huruf-u mukatta konusunda söz konusu müfessirlerin

²⁷ Bk. Necmeddîn Ömer en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, thk. Mahir Edip Habbuş (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2019), 1/8 vd.

²⁸ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/5-6.

²⁹ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bk. M. Zeki Duman - Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukattaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2022).

³⁰ Bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 157.

³¹ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/6.

³² Bu konudaki tartışmaların mahiyeti, tarihsel seyri ve arka planına dair detaylı bir analiz için bk. Mehmet Akif Koç, "A Chronological Study of the Interpretations of al-Huruf al-Muqatta'a from the Beginning to the Present = Başlangıçtan Bugüne el-Hurufu'l-Mukatta'a Hakkındaki Görüşlerin Kronolojik Bir Değerlendirilmesi", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 2/56 (2021), 31-46.

³³ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/6.

³⁴ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 1/204.

görüşlerini tercih etmiş gözükmektedir. Bu bağlamda Neseffî'nin zikri geçen bu görüşünü Kur'an'ı tanımlarken, onun isim ve niteliklerini doğrudan gösterdiğini düşündüğü için tefsir mukaddimesinde zikretme ihtiyacı hissettiği anlaşılmaktadır. Buna karşılık ilginçtir ki, Mâtürîdî'nin huruf-ı mukattaa konusunda Neseffî gibi net bir görüş beyân ettiğine rastlamamaktayız. Zira Mâtürîdî, bu konunun Allah'ın muradına yönelik bir mahiyette olmasını da dikkate alarak, kendi dönemine kadar bu hususta serdedilen görüşleri nakletmeyi yeterli görmüş ve bu konuda bir tercihte bulunmaktan kaçınmıştır.³⁵ Bununla birlikte Neseffî de Bakara suresinin başındaki huruf-ı mukattaa harfleri hakkında izahda bulunurken Mâtürîdî'nin yaptığı gibi bütün görüşleri sıralamayı tercih etmiş ve mukaddimedeki zikrettiğinin aksine ilgili konu hakkında bir görüş beyan etmekten geri durmuştur.³⁶ Aslında Neseffî'nin bu noktada Mâtürîdî'nin tefsir metodunu takip ettiği ve her ne kadar huruf-ı mukattaa özelinde mukaddimenin başında bir tercih zikretse de ayetleri tefsir etme durumunda Mâtürîdî'nin tarzını benimsediği anlaşılmaktadır.

Neseffî, Kur'an'ın mahiyeti ve niteliği hakkında çizdiği genel çerçevenin ardından onun anlaşılması ve açıklanması sürecine de kısaca temas etmektedir. Ona göre Allah Kur'an'ı peygamberi Hz. Muhammed'e (sav) bütün ilimleri içine alacak şekilde vahyetmiştir. Öyle ki Allah, Kur'an'ın bütün anlamlarını, sırlarını ve onda bulunan her şeyin manasını Hz. Peygamber'e (sav) bildirmiştir. Böylece Allah'ın muttali kıldığı Kur'an'ın anlamlarını Hz. Peygamber (sav) etrafındakilere açıklamak suretiyle Kur'an'ın anlaşılma yolunu açmıştır. Peygamberden sonra gelen ilk öncüler –ki burada kastettiği sahabe ve tabiûn nesli olmalıdır– bu anlamları esas almak suretiyle istinbatta bulunarak Kur'an'ın manasını sonraki kuşaklara nakletmişlerdir. İşte böylece Hz. Peygamber'den (sav) başlayıp ilk nesillerle devam eden bu aktarım şekli, Müslümanların Kur'an'ın inceliklerine ve onun bitmez tükenmez manalarına ulaşma konusunda büyük bir kolaylık sağlamıştır.³⁷

Neseffî'nin aslında birkaç cümleyle ifade ettiği bu husus onun tefsir tarihi algılamasına da işaret etmektedir. Neseffî, tefsirin kaynağını bizatihi Hz. Peygamber (sav) olarak tanımlamakta ve onun aktardığı anlamlar sayesinde Kur'an'ın açıklanması ve yorumlanması faaliyetinin geliştiğini ikrar etmektedir. İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) tefsir için ilk sırada ön gördüğü Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri hususundan³⁸ farklı bir yaklaşım içerisinde olduğu görülen Neseffî, tefsir için ilk sırada Hz. Peygamber'i (sav) görmektedir. Bu yaklaşım Mâtürîdî'nin tefsir tanımında “Allah'ın muradının tespiti” kaydıyla örtüşmesi bakımından dikkat çekmektedir. Zira Kur'an'ın tefsiri konusunda Hz. Peygamber'den (sav) nakledilen bilgiler bağlayıcı olarak kabul edilmekte ve o bilgiler üzerinden yeni anlama imkânları oluşabilmektedir. Bir sonraki aşamada ayrıntılı olarak yer vereceği üzere Neseffî, *tefsir* ve *te'vîl* ara-

³⁵ Ömer Faruk Bilgin, *el-Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili* (Bursa: Bursa Akademi, 2015), 130-139.

³⁶ en-Neseffî, *et-Tefsîr fi't-tefsîr*, 1/183 vd.

³⁷ Bk. en-Neseffî, *et-Tefsîr fi't-tefsîr*, 1/6.

³⁸ Bu hususta bk. Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, thk. Fevâz Ahmed Zümrelî (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2012), 84.

sında bir fark gözetirken, bu konuda Hz. Peygamber'in (sav) tefsirdeki kaynaklık değerini öncelikle görmüştür.

Mukaddimesinin sonraki aşamasında tefsiri telif etme hikâyesini uzunca anlatan Neseî'nin, tefsir anlayışına dair bazı ipuçlarını da bu safhada verdiğini söyleyebiliriz. İslamî ilimlerdeki yetkinliği, birçok meseledeki yaklaşımı ve çözüm önerilerinin etrafındaki insanlar tarafından ilgiyle takip edildiğini aktaran Neseî, kendisinden ısrarla bir tefsir yazmasının beklendiğini dile getirmektedir. Bu talebe göre Neseî'nin talebeleri ve arkadaşları, Neseî'den anlaşılır, insanların rahat okuyabilecekleri ve meselelerinin özünü yansıtacak bir tefsir telif etmesini istemişlerdir. Neseî de bu isteğe ilk zamanlarda cevap veremediğini, farklı mazaretler beyan ederek tefsir eseri telif etmekten uzak durduğunu ifade etmektedir. Öyle ki Neseî'ye göre Allah'ın kelâmı hakkında konuşmanın ve bu minvalde bir tefsir eseri yazmanın zorlu ve meşakkatli bir süreç olduğu ortadadır. Ayrıca Neseî, yaşadığı hastalıkları, görevleri, geçim sıkıntısını ve başka işlerle meşgul olduğunu etrafındakilere ifade etmesine rağmen, kendisinden tefsir eseri yazmasına yönelik isteklerin devam ettiğini dile getirmektedir. Netice itibarıyla Neseî, bu ısrara dayanmadığını, tüm zorluklara rağmen tefsir eseri kaleme almak üzere Allah'tan güç ve kuvvet istediğini ve bu niyet üzere eserini telif etmeye koyulduğunu ifade etmektedir.³⁹ Neseî'nin tefsir yazma hikâyesine dair kendisinin aktardığı bu hususlar dikkatle alındığı zaman aslında Kur'an'ı tefsir etmenin kolay bir mesele olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Neseî'nin bir sonraki aşamada ifade edeceği üzere, tefsirin Allah'ın kastını belirleme amacına matuf ve bunun da zor bir iş olacağının idrakinde olması, Mâtürîdî'nin tefsir konusundaki sıkı tavrının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Zira Mâtürîdî, Allah'ın muradına dair bir görüş beyan etmenin zorluğuna Hz. Peygamber'den (sav) nakledilen "Kim Kur'an'ı reyile tefsir ederse cehennemdeki yerini hazırlasın" rivayetini aktarmak suretiyle dikkat çekmektedir.⁴⁰ Anlaşılan o ki Neseî de Mâtürîdî'nin naklettiği bu rivayete dolaylı da olsa göndermede bulunarak, tefsir yapabilmenin pek de kolay bir iş olmadığını farkındadır.

Tefsirini ortaya çıkarma sürecine değindikten hemen sonra Mâtürîdî'nin yaptığı gibi *tefsir* ve *te'vîl* kavramlarının anlam ve kavram sahasına dair hususlara geçen Neseî, bu konuyu uzun bir bahisle incelemeye başlamaktadır. Neseî, kendisinden önce gelen âlimlerin tefsir ve *te'vîl* dair uzun veya kısa bazı açıklamalar yaptıklarını belirtirken, bu konuda ortak bir tanımın gerekli olduğunun altını çizmektedir. Bu çerçevede Neseî, *tefsir* kavramını "ayetin nazil olması, nazil olduğu andaki durumu, ayetin içinde geçen kıssayı, ayetin inmesine sebep olan olayları ve ayette kimlerin kastedildiğinin bilinmesi" olarak tanımlamaktadır.⁴¹ *Te'vîl*'i ise "ayetin kendisinden öncesi ve sonrasıyla muvafık olmak şartıyla taşıdığı bir anlama çevirmektir" şeklinde tarif etmektedir.⁴² Neseî'nin özellikle *tefsir* kavramına dair yaptığı bu tanımın kendisine ait olup olmadığı meselesinde bir şüphenin bulunduğunu belirtmek gerekir. Nitekim müfessir Sa'lebî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân* isimli tefsirinde Neseî'nin

³⁹ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/7.

⁴⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/5.

⁴¹ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/8.

⁴² en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/8.

yaptığı *tefsir* tanımının aynısını Basra dil ekolünün son temsilcisi sayılan İbn Düreyd'e (ö. 321/933) nispet ederek aktarmaktadır.⁴³ Nesefî'nin bir sonraki aşamada İbn Düreyd'e *tefsir* kelimesi hakkında müracaat ettiği dikkate alındığı zaman bu tanımın daha önce yapıldığı ve Salebî'nin aktardığı üzere İbn Düreyd'e ait olduğu söylenebilir. Ancak Nesefî, İbn Düreyd'in tanımına "ayetlerde bahsedilen kimselerin bilgisi" kaydını ilave etmiştir. Bununla birlikte ilerleyen aşamada Nesefî'nin, Mâtürîdî'nin *tefsir* tanımını esas aldığı düşünülürse, onun İbn Düreyd'in bu tarifini Mâtürîdî'ye yakın bulduğu ve tercihe şayan olarak esas aldığı anlaşılmaktadır.

Nesefî, *tefsir* ve *te'vîl* kavramlarına yaptığı tanımın dilbilimsel gerekçelerine de detaylı bir şekilde yer vermektedir. Bu bağlamda İbn Düreyd'in⁴⁴ (ö. 321/933) *tefsir* kelimesine verdiği anlamı paylaşan Nesefî, bu kökten türeyen *et-tefsiretü* ifadesinin doktorun muayene için incelediği idrar örneği manasına gelmesinden hareketle, müfessirin de delilleri incelemek suretiyle ayetin muradını ortaya çıkardığını savunmaktadır. Benzer şekilde yine Arap Dili sahasında sözlük çalışmalarıyla meşhur olan İbn Fâris'e⁴⁵ (ö. 395/1004) de atıfta bulunan Nesefî, İbn Düreyd'in *tefsir* kelimesinin köküne dair verdiği anlamı İbn Fâris'in de kabul ettiğini ve bundan dolayı *tefsir* kavramının murad edilen/kastedilen anlamı açığa çıkarıp hakiki manayı dile getirmek olduğunu beyan etmektedir.⁴⁶ Nesefî, sahasında otorite olan dikkate değer iki dil âlimine atıf yaptıktan sonra *tefsir* kelimesinin diğer yan anlamlarına dair bazı örnekler vermeye devam etmekte ve en sonunda *tefsir* kelime olarak "kapalı ve üzere örtülen anlamı keşf edip açığa çıkarma olduğunu" vurgulamaktadır.⁴⁷ Aslında Nesefî, *tefsir* kavramına yönelik tarifinde yer verdiği "ayetin bütün yönlerini açığa çıkarma ve kastedilen manayı ortaya koyma" kaydının, *tefsir* kelimesinin özünde yer aldığını dilsel verilere dayalı olarak izah etmiş olmaktadır.

Tefsir kavramının kökenine dair verdiği bilgilerle yaptığı tarifi uzlaştıran Nesefî, bunun hemen akabinde *te'vîl* kavramının Arap Dilindeki manasına yer vermektedir. *Te'vîl* kelimesinin *evl* kökünden geldiğini ve "dönmek" manasında kullanıldığını belirten Nesefî, bu anlamı temel alarak *te'vîl* kavramındaki tarifini tekrar zikretmektedir. Bu çerçevede Nesefî, *te'vîl* ifadesinin "dönmek" manasına gelmesinden hareket ederek ayeti bir delile dayanmak suretiyle ihtimal dahilindeki anlama döndürmenin *te'vîl* kavramına denk düşüğünü belirtmektedir.⁴⁸ Nesefî, *te'vîl* kelimesinin literal anlamı ile kavramsal çerçevesi arasında kurduğu irtibatın doğru olduğuna dair başka deliller de getirmektedir. Örneğin Nesefî, Arap Dili alanında yazdığı sözlükle tanınan Nadr b. Şümeyl'in⁴⁹ (ö. 204/820) *te'vîl* kelimesi hakkındaki

⁴³ Bu tanımın aynısı için bk. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Salebî, *el-Kesf ve'l-Beyân*, thk. Hâlit b. Avn el-Anzî (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015), 2/245.

⁴⁴ Hayatı hakkında bk. Nasuhi Ünal Karaslan, "İbn Düreyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 19 Şubat 2022).

⁴⁵ Bk. Hüseyin Tural, "İbn Fâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 19 Şubat 2022).

⁴⁶ en-Nesefî, *et-Tefsîr fi't-tefsîr*, 1/8-9.

⁴⁷ en-Nesefî, *et-Tefsîr fi't-tefsîr*, 1/9.

⁴⁸ en-Nesefî, *et-Tefsîr fi't-tefsîr*, 1/10.

⁴⁹ Müellife dair bilgiler için bk. İsmail Durmuş, "Nadr b. Şümeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 19 Şubat 2022).

izahına yer vermekte ve onun ilgili ifadeyi “sevk etmek, yönlendirmek” manasında anladığını dile getirmektedir.⁵⁰ Neseî’ye göre bu anlamdan hareket edildiği zaman Kur’an’daki bir ayeti *te’vîl* etmek isteyen kimse sözü muvafık olduğu yere sevk etmekte ve ortaya koyduğu anlamı bu çerçevede vermektedir.⁵¹ Nadr’ın *tefsir* ve *te’vîl* tanımından sonra başka bir açılım getirip sınırlarını netleştiren Neseî, *tefsiri* “nüzulün yalnızca semâ (nakil/rivâyet) yoluyla bilinmesi”, *te’vîl*’i ise “nassa ve icmaya muvafık olması koşuluyla ilgili ayetin muhtemel anlamlarından birine istinbât yoluyla döndürülmesi”⁵² olarak belirginleştirmektedir.⁵³ Bu tarife dikkatle bakıldığı zaman Mâtürîdî’nin “*tefsir* sahabeyle, *te’vîl* fukahaya aittir” tanımlamasının başka bir açıdan ifade edilişi görülmektedir. Öyle ki Neseî, nüzüî bilgisinin ancak rivâyet/semâ yoluyla bilinmesini zikrederken burada kastedilenin “sahabe” olduğu açıktır. *Te’vîl* kavramıyla alakalı zikrettiği “istinbât” ibaresinin ise Mâtürîdî’nin “fukaha” kaydına denk düşmesi oldukça dikkat çekicidir.

Neseî, *tefsir* ve *te’vîl* meselesindeki yaklaşımını netleştirip söz konusu iki kavramla ilgili tarifini Mâtürîdî’nin tanımı doğrultusunda sınırlandırdıktan sonra ilim ehlinin *tefsir* ve *te’vîl* meselesine nasıl yaklaştıklarını nakletmektedir. Neseî bazı âlimlerin “tefsir kelâmın zahirini keşif, *te’vîl* ise batınını keşiftir”, “*tefsir* kelâmın baş tarafının, *te’vîl* ise sonunun beyan edilmesidir”, “*tefsir* muhkemler, *te’vîl* müteşabihler içindir”, “tefsir üzerinde ihtilaf edilmeyen, *te’vîl* üzerinde ihtilaf bulunmaktadır” şeklinde farklı tanımlar zikrettiklerini söylemektedir. Hemen akabinde *tefsir* ve *te’vîl* ayrımının odağında bulunan “Kur’an’ı *tefsir* ve *te’vîl* etmenin câiz olup olmadığı” meselesine değinen Neseî, ilk olarak Hz. Peygamber’den (sav) nakledilen “*Kim Kur’an’ı kendi reyî ile tefsir ederse cehennemdeki yerini hazırlasın*” hadisine⁵⁴ yer vermektedir.⁵⁵ Bu rivayeti İbn Abbâs’tan (ö. 68/687-88) nakleden Neseî, Hz. Peygamber’in (sav) beyan ettiği sözlerinin bazı sahabîler tarafından nasıl anlaşıldığına dair nakiller aktarmakta-

⁵⁰ Nadr b. Şümeyl’in aktardığı bu izah Sa’lebî’de aynı şekilde geçmektedir. Bk. es-Salebî, *el-Kesf ve’l-Beyân*, 2/249.

⁵¹ en-Neseî, *et-Teysîr fi’t-tefsîr*, 1/10.

⁵² en-Neseî, *et-Teysîr fi’t-tefsîr*, 1/10.

⁵³ Bazı çalışmalarda yukarıdaki tanım Nadr b. Şümeyl’e ait olarak zikredilmektedir. Bu tanımın ona ait oluşu ise Neseî’nin mukaddimesine atf yapılarak belirtilmekte ve buradan hareketle Mâtürîdî’nin *tefsir* ve *te’vîl* ayrımının aslında kendisinden önceki dönemlerde oluştuğuna ilişkin bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu hususta tespit ve değerlendirmeler için bk. Enes Büyük, *Tefsir İminin Mahiyeti Sorunu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 38 vd.; Büyük, “Mâtürîdî’nin Tefsir-Te’vîl Ayrımı ve Bunun Te’vîlât’taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, 221. Kanaatimizce burada şüpheli bir durum bulunmaktadır. Neseî’nin mukaddimesine bakıldığı zaman söz konusu *tefsir* ve *te’vîl* dair tanımlama Neseî’ye ait görünmektedir. Nitekim Neseî, Nadr b. Şümeyl’in yalnızca *te’vîl* kelimesi hakkındaki izahına yer vermektedir. Hatta müfessir Salebî de Neseî’nin yaptığı gibi Nadr’ın *te’vîl* kelimesine verdiği anlama atıfta bulunmaktadır. Salebî’nin de Nadr’dan naklettiği bilgi dikkate alınırsa yukarıda geçen *tefsir* ve *te’vîl* ilişkin tanımlama Neseî’ye nispet edilmelidir. Bunun yanında Nadr b. Şümeyl’e nispet edilmek suretiyle *tefsir*’in nüzülü bilmek anlamında Mâtürîdî’den önce bir tanımlamanın var olduğu şeklindeki tespitin de yanlış olma durumu gündeme gelmektedir. Ancak Mâtürîdî’yle aynı dönemde yaşamış İbn Düreyd’in de *tefsir* tanımı dikkate alınır, o dönemde aslında *tefsir* bahsi geçtiği şekliyle bir sınır çizildiği söylenebilir. Bununla beraber her ne kadar İbn Düreyd’in tanımlamasıyla benzerlik arz ettiği düşünülse de bize göre Mâtürîdî *tefsir* ve *te’vîl* ayrımında önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Nitekim Neseî, mukaddimesinde bu noktaya ayrıntılı olarak değinmektedir.

⁵⁴ Bu hadisin anlaşılması ve algılanmasına dair detaylı bir analiz için bk. Kadir Gürler, “Kur’an’ın Re’y ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004), 17-46.

⁵⁵ en-Neseî, *et-Teysîr fi’t-tefsîr*, 1/11.

dır. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Übey b. Ka'b'ın (ö. 33/654 [?]) rivayet edilen hadisi dikkate alarak Kur'an'ın tefsiri konusunda çekimser kaldıklarını belirten Neseî, her ne kadar böyle yaklaşımlar olsa da ilim erbabının Kur'an'ın açıklanması ve tefsirinin caizliği konusunda olumlu bir yaklaşım sergilediklerini ifade etmektedir. Neseî'ye göre bu yaklaşımı benimsemiş olanlar Kur'an'daki bazı ayetleri Kur'an'ın anlaşılması ve açıklanması noktasında delil olarak zikrederlerken aynı zamanda Hz. Peygamber'in (sav) Kur'an'ın açıklanmasına yönelik rivâyetlerini de esas almaktadırlar. Bunun yanında Neseî, Hanefî mezhebinin kaynağı konumunda olan İbn Mes'ûd'un (ö. 32/ 652-53) Kur'an'ın öncekilerin ve sonrakilerin bilgisini kapsadığına dair beyanını, Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) Allah'ın ayetlerinin kulları tarafından bilinmesini istediğine dair görüşünü, Hz. Ali'den (ö. 40/661) "Kur'an'da bilgisi olmayan hiçbir şey yoktur" sözünü aktararak Kur'an'ın tefsir edilmesinin önemine dikkat çekmektedir.⁵⁶ Benzer şekilde Neseî, kendi döneminin önemli müfessirleri arasında yer alan Hüseyin b. Fadl el-Becelî'nin⁵⁷ (ö. 281/895) Allah'ın kitabını binlerce kez tefekkür ederek okuduğunu, her okuyuşunda bir ilme rastladığını, Hz. Peygamber'i (sav) rüyasında görüp ömrünün yüz seneden fazla olacağını duyduğunu ve o şekilde yaşadığını nakletmektedir. Naklettiği bu rivayetlerle Neseî, Kur'an'ın tefsirinin ne kadar önemli bir çaba olduğunu vurgulamaya çalışmakta, bu alana yönelik selef ulemasının teşvik edici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Neseî, Kur'an'ı tefsir etmenin önemini ifade ettikten hemen sonra İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'den (sav) naklettiği dikkat çekici bir rivâyete atıfta bulunmaktadır. Rivâyete göre Hz. Peygamber (sav) "Kur'an zelûldur, zû-vücûhtur. Siz Kur'an'ı veciblerinin en güzeline hamlediniz"⁵⁸ buyurmakta ve Kur'an'ın farklı anlamlara gelebileceğine dair bir işaretle bulunmaktadır. Bu rivâyeti *te'vîh* meşru oluşuna önemli bir dayanak kabul eden Neseî, Hz. Peygamber'in (sav) *zelûl* ifadesini Kur'an'ın okunmasının ve anlaşılmasının kolay oluşuna işaret etmesi olarak değerlendirmektedir. Rivâyette Hz. Peygamber'in (sav) diğer bir ifadesi olan *zû-vücûh* ile Kur'an'ın kelimelerinin icazına münasip olarak muhtemel *te'vîh*leri barındırmasına işaretle bulunduğu hatta "siz onları en güzeline hamlediniz" ifadesinin bu durumu teyit ettiğini dile getirmektedir. Neseî, bu izah ve değerlendirmelerden hareket ederek Kur'an'daki ayetleri ihtimal dahilindeki manalara sevk etmenin ve bunu yaparken "istinbât" yöntemini esas almanın caiz olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Bu çerçevede Neseî, Hz. Peygamber'in (sav) sözü edilen hadisini dikkate alarak *te'vîh* nasıl olması gerektiğine atıfta bulunurken aynı zamanda onun meşru bir zemine sahip olduğunu ispat etmiş olmaktadır. Nitekim bu rivayetin hemen akabinde İbn Abbâs'ın "Tefsir dört kısma ayrılır; Arapların dilleriyle bileceği tefsir, hiçbir kimsenin bilmemesinin mazur sayılamayacağı tefsir, âlimlerin bile-

⁵⁶ en-Neseî, *et-Teyssîr fi't-tefsîr*, 1/11-13.

⁵⁷ Hayatı için bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân* (Beirut: Müessesetü'l-A'lemî, 1971), 2/307.

⁵⁸ Kur'an'ın zû-vücûh olduğuna dair bir rivâyet de Hz. Ali'ye nispet edilir. Rivâyete göre Hz. Ali İbn Abbâs'ı, Haricilere gönderirken, "Onlara git ve onlarla müzakare et. Onlarla konuşurken Kur'an'dan değil, sünnetten delil getir. Çünkü Kur'an çok anlamlıdır" dediği nakledilmektedir. Celâleddin es-Süyûtî, *Mu'terekü'l-akerân fi i'câzî'l-Kur'an*, thk. Ali Muhammed el-Bicavî (Şam: Dârü'l-fikri'l-Arabî, ts.), 1/515.

⁵⁹ en-Neseî, *et-Teyssîr fi't-tefsîr*, 1/14-15.

ceği tefsir ve Allah'tan başkasının bilemeyeceği tefsir” sözünü nakleden Nesefî, ilk sıradaki tefsirin dilin hakikatleri, ikincisinin Allah'ın varlığı, birliği ve hükümleriyle alakalı hususlar olduğunu zikrederken üçüncü sıradaki “âlimlerin bileceği tefsiri” ferî hükümler ile farklı anlama ihtimali bulunan ifadelerin *te'vîl* edilmesi” şeklinde anlaşıldığını beyân etmektedir. Buradan hareketle Nesefî, bu bahsin başında yer verdiği Hz. Peygamber'in (sav) “*Kim Kur'an'ı kendi rey'i ile tefsir ederse...*” hadisinin “bir kimse aklına geldiği gibi Kur'an'ı yorumlar, lafızlarının manasını esas almaz ise o zaman doğru söylese bile yöntem konusunda hata etmiş olur ve bu da rey kapsamına dâhildir” şeklinde anlaşılması gerektiğinin altını çizmektedir.⁶⁰

Nesefî, zikri geçen hadisteki “rey” ifadesinin hangi anlama geldiğine dair bir mesele-ye de temas etmektedir. Buna göre “rey” iki çeşit olup birincisi insanın aklına gelen zan ve düşüncedir. Nesefî, hadiste bahsedilen “rey” kavramının birinci türe dahil olduğunu ve Kur'an'ın tefsiri noktasında yasaklananın bu tarz bir yaklaşım olduğunu söylemektedir. “Rey” ifadesinin ikinci türü ise belirli bir seviyeye ermiş akıl ile ilimden ortaya çıkan ve Allah tarafından ihsan edilen, övülen bir “rey” olduğunu söyleyen Nesefî, bunun fıkhîta bilinen “istinbât” yöntemi olduğunu ifade etmektedir. Nesefî, tanımladığı son “rey” türünün nasıl anlaşılması gerektiğini ise Mâtürîdî'nin bu konudaki izahına yer vererek anlatmaktadır. Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'den (sav) nakledilen rivâyet kimi selef âlimleri tarafından sıhhat bakımından kabul edilmemiştir. Çünkü sahabe ve tabiün neslinin Kur'an tefsiriyle meşgul oldukları bilinen bir gerçektir. Buna karşılık sözü edilen rivâyeti kabul edenler ise anlamı konusunda görüş ayrılığı yaşamışlardır. Bu ihtilafa göre bazıları hadiste bahsedilen “reyin” bir kimsenin Kur'an'ı aklına gelen bir anlamla açıklaması olarak tarif etmişlerdir. Bazıları ise bir kimsenin içtihadı ile vardığı görüşü kesin bir dille iddia etmesi olarak değerlendirmişlerdir. Bununla birlikte bir kimsenin “bu görüş bana ait olup doğru ise Allah'tan yanlıştır” demesinde bir beis bulunmamaktadır. Bazı âlimler ise hadiste zikri geçen “rey” ifadesinin bir kimsenin Kur'an'da anlatılan hususları kendi görüşüne dayanak kılp mezhebinin prensibi haline getirmesi olarak izah etmektedir.⁶¹ Mâtürîdî'nin ilgili hadisteki “rey” kavramına yönelik sıraladığı bu düşüncelerden sonuncusunun önem arz ettiğine işaret eden Nesefî, özellikle Mutezile'nin bazı ayetler hakkında böyle bir yaklaşımı benimse-diklerini dile getirmektedir.⁶²

Nesefî, zikri geçen bilgilerden sonra Kur'an'ın “rey” ile tefsiri meselesinin Mâtürîdî tarafından *tefsir* ve *te'vîl* ayrımı bağlamında ele alındığına temas etmektedir. Nesefî, Mâtürîdî'nin bahsi geçen konu bağlamında görüşlerini bizatihi onun ağzından aktarmakta ve Mâtürîdî'nin kendi mukaddimesinde yer verdiği ayrımın detaylarını paylaşmaktadır. Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'in (sav) Kur'an'ın “rey” ile tefsir edilmesine yönelik tavrının müteşabihlerle alakalı olduğuna dair bir görüş de beyân edilmiştir. Bununla birlikte başka bir anlayışa göre Kur'an'ın “rey” ile tefsir edilmesi meselesi, Kur'an'ın *te'vîl* ile alakalı olmayıp bizatihi *tefsir* edilmesiyle irtibatlıdır. Zira *tefsir*, ayetin nazil oluşunu, kimin hakkında

⁶⁰ en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/15.

⁶¹ en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/16-17.

⁶² en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/17.

indiğini ve nâzil olmasına sebep olan durumu bilmeyi ifade etmektedir. *Tefsir* bilgisi işte nüzûlle alakalı olan her şeyin bilgisini içermektedir. Eğer bir kimse Kur'an'daki bir ayetin *tefsiri* hakkında konuşuyor ise o kimse nüzûle dair bilgilere vakıftır ve bu yönüyle *tefsir* amelîyesinde bulunmaktadır. Şayet bir kimse nüzûl bilgisine sahip olmadan bir ayet hakkında konuşuyor ise işte bu da hadiste ifade edilen "rey" kapsamına dâhil olmaktadır. *Te'vîl* kavramı ise bahsi geçen "rey" kavramından farklı olup lafzın muhtemel anlamlarını ortaya koymak demektir. Çünkü Allah, Kur'an'ı kıyamete kadar insanların bütün ihtiyaçlarını bula-bileceği bir asıl kılmıştır. İmamlardan nakledilen ve fakihlerin belirli dayanaklara göre ortaya koydukları görüşler *tefsir* olmayıp *te'vîl* kapsamındadır. Bu meyânda *tefsir*, ayetin ifade ettiği hakikati bilmek, *te'vîl* ise bundan kastedilenin ne olduğunu beyân etmektir. Öyle ki *te'vîl* kelimesi dilde sözün varacağı yere döndürmek manasını taşımaktadır. *Tefsir* tek bir vechi ifade ederken *te'vîl* ise birçok vechi içerisinde barındırmaktadır.⁶³ Neseî'nin Mâtürîdî'den aktardığı söz konusu ifadeler, Mâtürîdî'nin tefsir mukaddimesindeki çok kısa olarak yer verdiği tanımların bir açılımı olduğunu açıkça göstermektedir. Bir önceki paragraflarda *tefsir*'in nüzûl bilgisi, *te'vîl*'in ise lafzın ihtimal dahilindeki anlamlarını açıklamak olduğunu belirten Neseî, bu noktada Mâtürîdî'nin yaptığı ayrımı esas aldığı da net bir şekilde ortaya koymaktadır. Hatta Mâtürîdî'nin söz konusu kavramlara dair verdiği bilgilere sarıh örnekler getiren Neseî, "Müminlerden iki grup savaşacaksa..."⁶⁴ ayetinde kastedilen kimselerin Evs ve Hazrec, "Siz kuvvetli bir toplulukla savaşa çağırıldığımız zaman..."⁶⁵ ayetinde belirtilenlerin ise Farslar olduğunu ve bu bilgilerin *tefsir* kapsamına girdiğini beyan etmektedir. "Gerek ağır gerek hafif bir şekilde sefere çıkınız..."⁶⁶ ayetinde geçen "hafif ve ağır" ibarelerinin bazı müfessirlere göre yaşlı-geç, bazılarına göre fakir-zengin şeklinde bir manaya geldiğini ve bu izahların ise *te'vîl* olarak adlandırılması gerektiğini düşünmektedir. Bu çerçevede Neseî, *te'vîl* olarak nitelendirildiği açıklamaların her birisinin kabul edilebilecek makul ve mümkün anlamlar olduğunu düşünmektedir. Neseî'ye göre lafzın aslına uygun olan ve akla aykırı olmayacak her izahın dile getirilmesinde sakınca olmayıp bunların *te'vîl* kavramıyla nitelenmesi mümkündür.⁶⁷ Neseî'nin mukaddimesinin önemli bir bölümünü ayırdığı *tefsir* ve *te'vîl* ayrımı ve özelde *te'vîl* kavramını Mâtürîdî'nin tanımı üzerinden netleştirip sınırlandırması, Neseî'nin *te'vîl* teorisini inşa ettiği zeminin Mâtürîdî'ye dayandığını açıkça göstermektedir. Öyle ki Neseî, *te'vîl* konusunda Mâtürîdî'nin çok kısa olarak yer verdiği *te'vîl* tarifini somutlaştırmış ve bunu belirli bir çerçeve içerisine almış görünmektedir.

2.2. Muhkem-Müteşabih Meselesi Üzerinden Te'vîl'e Bakışı

Ömer en-Neseî'nin tefsir mukaddimesinde ayrıntılı olarak yer verdiği *tefsir* ve *te'vîl* meselesine dair yaklaşımının tefsir metni içerisinde nasıl somutlaştığı ve mukaddimedede çizdiği *te'vîl* anlayışını ayetler üzerinde nasıl uyguladığı meselesi de üzerinde durulmayı hak

⁶³ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/17; Mâtürîdî'nin tefsirindeki ifadeleri için bk. el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/3-4.

⁶⁴ el-Hucurât, 49/9.

⁶⁵ el-Fetih, 48/16

⁶⁶ et-Tevbe, 9/41.

⁶⁷ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/18.

eden hususlar arasındadır. Özellikle erken dönem tefsir geleneğinden itibaren önemli bir tartışma konusu olan *müteşâbih* meselesinin merkezinde yer alan Al-i İmran 3/7. ayetiyle ilgili Neseî'nin verdiği bilgiler ve *te'vîl* meselesiyle ilgili yaklaşımlarının dikkat çekici olduğunu söylemeliyiz. Zira mukaddimesinde çerçevesini belirlediği ve Mâtürîdî'nin anlayışına dayandığı *te'vîl* teorisini söz konusu ayet bağlamında savunduğu, *te'vîl* Kur'an'ın tefsir edilmesi faaliyeti için gerekli oluşuna atıfta bulunduğu ve bunu erken dönemdeki sahabe ile tabiûn müfessirlerinden delillendirmeye çalıştığı görülmektedir.

Neseî, ilgili ayetin hemen başında “muhkem” kavramının “ayetlerin sağlam olması” manasına geldiğini ifade ettikten sonra “müteşâbihât” ifadesi hakkında dile getirilen görüşlere yer vermektedir. Bu görüşlerden birisine göre Hristiyanlar, Allah'ın bazı ayetlerini delil göstermek suretiyle teslis inancını ispat etmeye kalkışmışlardır. Bunun üzerine Allah onların bu “müteşâbih” sayılabilecek ayetlerden yola çıkarak sapkın inançlarına cevap vermiştir. Bu ayet, işte Hristiyanların bu yaklaşımı üzerine nazil olmuştur.⁶⁸ Neseî, söz konusu ayetin ilgili kısmıyla alakalı aktarılan bilgiden hareket ederek, bazı ayetlerinin *te'vîl* edilmesinin ihtimal dahilinde olmadığını ve bu ayetlerin “muhkemât” kısmından olduğunu, zira bu kapsama giren ayetlerin Allah'ın vahdaniyetini açık bir şekilde gösterdiğini belirtmektedir. Ayrıca Neseî, “müteşâbihât” alanına giren ayetlerin ise mana bakımından birbirine benzerliklerinin fazla olmasından dolayı Arap dilindeki ifade biçimlerinden haberi olmayan kimselerin söz konusu ayetleri yanlış anlamasının mümkün olduğunu dile getirmektedir. Bu meyanda Neseî, “müteşâbihât” alanına giren ayetlerdeki ifadelerin *te'vîl* edilmesi gerektiğini de açıkça ifade etmektedir.

Neseî, bu izahının hemen ardından İbn Abbâs'ın konu bağlamında yaptığı tasnife yer vermektedir. İbn Abbâs'a göre “muhkemât” kapsamına girenler, *nâsib*, *helal*, *haram*, *hadler*, *farzlar* ve *iman ile amel edilmesinin gerekli olduğu* hususlardır. “Müteşâbihât” ise *mensûb*, *mu-kaddem*, *muahbar*, *yeminler*, *emsaller* ve *inanılmasyyla birlikte amel edilmesi gerekli olmayan* hususlardır. İbn Abbâs'ın bu konu hakkında zikrettiklerinin benzerini ifade eden Kelbî'den (ö. 146/763) nakilde bulunan Neseî, “müteşâbihât” kısmına dahil olan unsurların aslında *te'vîl* edilebilecek konular olduğunu ifade etmiş olmaktadır. Zira Kur'an'da geçen *meseller*, *yeminler* gibi hususlar birden fazla anlama ihtimali olan, birçok konuyla bağlantı kurulabilen unsurlardır. Öyle ki Neseî, Kur'an'da yoruma kapalı, üzerinde başka bir izahı gerektirmeyen ayetlerin neler olduğuna dair yapılan tasnifleri verdikten sonra geri kalan hususlar üzerinde *te'vîl* yapılmasını bir zorunluluk olarak görmektedir. Bu yaklaşımı onun tefsir mukaddimesinde çerçevesini belirlediği *te'vîl* teorisinin pratik olarak yansıdığı alanlara dair önemli bir işareti de içerisinde barındırmaktadır.⁶⁹

Muhkem-Müteşâbih konusu bağlamında naklettiği bu bilgilerin hemen akabinde özellikle “müteşâbihât” kısmıyla alakalı bazı nakillere yer veren Neseî, bir görüşe göre “müteşâbihât” ibaresinin hurûf-ı mukatta ile bağlantılı olduğunu, zira Yahudilerden Kab b. el-Eşref'in bu harfleri kullanarak ebced hesabı yaptığını ifade etmektedir. Bu aşamadan son-

⁶⁸ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 3/460-461.

⁶⁹ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/461.

ra Neseî, bir görüşe göre söz konusu ayetin Hristiyanlar ile Hz. Peygamber (sav) arasında Hz. İsa hakkındaki tartışmaların neticesinde indiğini beyan etmektedir.⁷⁰

Neseî, ayetin sebab-i nüzûl bilgisine dair aktardığı birkaç görüşün ardından “muhkem” ve “müteteşâbih” kavramının hangi anlama geldiği üzerinde durmakta, bu hususta yapılan tanımlara yer vermektedir. “Muhkem” ifadesinin kökünde bulunan “sağlam kılma, bozulmalara karşı koruma” manalarını dikkate alındığını söyleyen Neseî, “muhkemât” kapsamına dahil olan ayetlerin “tek bir anlama sahip olan ve başka bir manaya ihtimali olmayan ayetler” olarak tarif edildiğini aktarmaktadır. Ayrıca “Allah’ın üzerinde farklı bir yorum yapmaya imkan bırakmayacak isimleri, sıfatları, üzerinde herkesin birleşip ihtilaf olmadığı hususlar, namaz, oruç, hac, zekat gibi herkes tarafından açıkça bilinen ibadetler “muhkemât” alanına dahil edilmektedir. Buna karşılık Neseî, birden fazla anlama ihtimali bulunan lafızlar, zahirinden *te’vîl* edilmesinin gerekli olduğu anlaşılan ifadeler, Allah’ın teşbih ve teccîme yorumlanabilecek fiil ve sıfatları, ibâdet ve muâmelâta dair ihtilaf edilen meselelerin ise âlimler tarafından “müteteşâbihât” kısmında değerlendirildiğini belirtmektedir.⁷¹ Neseî, ayetin ilk kısmında geçen “muhkemât” ve “müteteşâbihât” kavramıyla ilgili olarak aktardığı bu izah ve değerlendirmelerin çok büyük bir kısmı Mâtürîdî’nin ilgili ayet bağlamında naklettiği bilgilerle önemli oranda benzerlik göstermektedir.⁷² Bu durumda Neseî’nin *te’vîl* meselesinin merkezinde yer alan ayetin anlaşılması konusunda doğrudan Mâtürîdî’yi referans almış gözükmektedir.

Söz konusu edilen ayetin ilk kısmına dair görüş ve yaklaşımları naklettikten sonra ayetin ikinci kısmı olan “*Kalblerinde eğrilik olan kimseler, fitne çıkarmak, kendilerine göre yorumlamak için onların çeşitli anlamlı olanlarına uyarlar*”⁷³ beyanını izah eden Neseî, burada bazı kötü niyetli kimselerin “müteteşâbihât” alanında olan ayetleri yanlış *te’vîl* etme arzularının olduğunu dile getirmektedir. Ona göre böyle kimseler yoruma açık olan ayetleri “öğrenme” ve “açıklama” maksadıyla değil, “kusur bulma” ve “alçaltmak” hedefi çerçevesinde hiçbir dayanak olmadan *te’vîl* (yorumlama) ameliyesinde bulunmaktadırlar.⁷⁴ Bu tavrı benimsemiş olan kimseler, mühlid olup bâtil yolu tutanlardır.⁷⁵ Hatta Neseî, bu kimselerin Hariciler gibi olduklarını, nitekim Hz. Ali’nin İbn Abbâs’ı Hariciler’e gönderirken “Sen onlara konuşurken Kur’an’dan delil getirme. Kur’an çok vecihlidir. Sen Kur’an’dan bir şey söyler isen onlar da sana Kur’an’dan bir cevap verebilirler. Sen öyle bir durumda sünneti esas al!” şeklinde tavsiye verdiğini nakletmektedir. Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz’in (ö. 101/720) “Kur’an’ın müteteşâbihâtını alarak yanlış yorumlayacak bir topluluk gelecektir ki sizler onlara karşı sünneti esas alınız. Zira sünneti bilen kimseler aynı zamanda Kur’an’ı en iyi bilen kimselerdir” sözü Neseî’nin izahına denk düşmesi açısından dikkat çekmektedir. Bunun yanında Neseî’nin hem Hz. Ali hem de Ömer b. Abdülazîz’den naklettiği rivâyetlerin içeriğine yakın

⁷⁰ en-Neseî, *et-Teysîr fi’t-tefsîr*, 1/462-463.

⁷¹ Bu husustaki görüşler için bk. en-Neseî, *et-Teysîr fi’t-tefsîr*, 1/463-466.

⁷² Mâtürîdî’nin naklettiği görüş ve düşünceler için bk. el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 2/243-245.

⁷³ Âl-i İmrân, 3/7.

⁷⁴ Burada kastedilen *te’vîl* aslında Neseî’nin kavramsal çerçevesini belirlediği *te’vîl*den farklılık arz etmektedir. Bu hususta maksat ilke ve presiplere uygun olmadan yapılan yorumlama biçimidir.

⁷⁵ en-Neseî, *et-Teysîr fi’t-tefsîr*, 1/466-467.

bir şekilde Mâtürîdî, Hz. Peygamber'in (sav) ümmetin çeşitli gruplara ayrılacağı ve bu noktada kendisinin ile ashabının sünnetine uyulmasını emrettiğini belirten hadisi rivâyet etmektedir.⁷⁶ Öyle anlaşılıyor ki Neseî, ayette belirtilen “*kalplerinde eğrilik olan kimseler*” kısmını İslam coğrafyasında ortaya çıkan ve kendi görüşlerini Kur'an'a uydurmaya çalışan fırkalar olarak izah etmekte olup Mâtürîdî'nin bahsi geçen izahını esas almaktadır.⁷⁷

Neseî, genelde Kur'an'ın özelde ise “müteşabihât” kapsamına giren ayetlerin *te'vîl* edilmesi meselesinin meşruiyeti tartışmalarına zemin teşkil eden söz konusu ayetin son bölümü olan “*Oysa onların te'vîlini ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar: "Ona inandık, hepsi Rabbimiz'in katındandır" derler*”⁷⁸ kısmının izahına yer vermektedir. Neseî, öncelikle “*Oysa onların yorumunu ancak Allah bilir*” ifadesinde vakıf yapan ve sonraki ibareyi yeni bir cümlenin başlangıcı sayanların olduğunu belirtmekte, bu okuyuşu tercih edenlerin “müteşabihâtı yalnızca Allah bilir” şeklinde bir görüşe sahip olduklarını dile getirmektedir. Nitekim ilgili kısmın İbn Mesûd'un mushafında “*Oysa onların yorumunu ancak Allah bilir ve ilimde derinleşenler 'ona inandık' derler*” şeklinde olduğunu beyan etmektedir. Buna göre söz konusu yaklaşımı savunanlar müteşâbihâtın *te'vîl*ni Allah dışında başka hiçbir kimsenin bilemeyeceğini vurgulamış olmaktadır. Çünkü Allah, Kur'an'daki emir ve yasakların hikmeti konusunda neyi murad etmiş ise bunun bilgisini yalnızca kendisine mahsus kılmıştır. Ayrıca müteşabihâtın indirilmesi, bu kapsama dâhil edilecek ayetlere iman edilmesini beraberinde getirmekte olup Allah'ın bu kabilden olan ayetlerinin anlaşılması noktasında beşerin kusurlarına da dikkat çekmek istemiştir.⁷⁹ Neseî bu görüşü kısa bir şekilde verdikten hemen sonra aslında “müteşabihât” kapsamına giren ayetlerin *te'vîl* edilmesi gerektiğini ortaya koyan görüşlere geniş bir şekilde yer vermekte ve bu yaklaşımı da ilim ehlinde birçok kişinin benimsediğini ifade etmektedir. Bu görüşü savunanlara göre ayette “*ilimden derinleşen kimseler*” aslında *te'vîl* konusunda derinleşmiş ve yetkinlik kazanmış olan kimselerdir. Hatta müfessir Mücahid'e (ö. 103/721) göre “*İlimde derinleşmiş olanlar*” ifadesinden maksad “müteşabihâtın” *te'vîl*ni bilenlerdir. Neseî'ye göre bu görüşü dile getirenler, “*İlimde derinleşmiş olanların*” cahil olanlara göre bilgi bakımından üstün olduklarını, müfessirlerin bugüne değin Kur'an'ın her bir ayetini *tefsir* ve *te'vîl* ettiklerini, Kur'an hakkında birçok bilgiye vakıf olup yeri geldiği zaman huruf-ı mukatta gibi anlaşılması zor olan hususları izah ettiklerini belirtmektedirler.⁸⁰ Neseî bu yaklaşım için İbn Abbâs'tan nakledilen bir rivâyeti de delil olarak getirmektedir. Rivâyete göre İbn Abbâs, “Ben Kur'an'dan herşeyi bilirim. Ancak الأوام, الرقيم, حنان, غسلين, kelimelerini bilmiyorum” demiş ancak daha sonra bu kelimeleri de öğrenmiştir.⁸¹ Neseî buradan hareketle ilgili yerin anlamını “onların *te'vîl*ni Allah ve ilimde derinleşmiş olanlar bilir” şeklinde ifade etmekte ve ilimde rusûh sahibi olan kimselerin kalplerinde herhangi bir

⁷⁶ Bk. el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 2/246.

⁷⁷ Bu konuda yapılan benzer bir tespit için bk. Seyfullah Efe, *Klasik Dönemde Sünnî-Şîî Tefsir Algısı (Neseî-Râzî Örneği)* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2021), 98.

⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/7.

⁷⁹ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/467-468.

⁸⁰ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/468.

⁸¹ en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/469.

şüphe bulunmadığını, müteşabih alanına dâhil olan ayetler hakkında onlara danışılması gerektiğini, zira Allah'ın bu bilgiyi herkese ihsan etmediğini beyân etmektedir.⁸²

Nesefî, ilgili ayet bağlamındaki yaklaşımının ne olduğunu ortaya koyduktan sonra “Kur'an içerisinde herhangi bir ihtilafın olmadığı, her ayetinin muhkem olduğu bilindiği halde müteşabihâtın hikmeti nedir?” şeklinde bir takdiri sorunun cevabını vermektedir. Nesefî'ye göre Allah, “müteşabihât” ayetleri indirmek suretiyle kullarını imtihana tabi tutmaktadır ve ihtilaf edilen hususlar hakkında ilmin aşamalarını tayin etmiş olmaktadır. Öyle ki Allah ilminin kaynaklarını değişik biçimlerde şekillendirmiştir. Bazılarını açık bir formda bazılarını ise kapalı ve gizli bir tarzda ortaya koymuştur. Bu çerçevede Allah, istinbât yöntemini kullanmak suretiyle emek verip üzerinde çalışarak bize kapalı olan bilgilere ulaşmamızı murat etmiştir. Bu vesileyle Allah'ın kelamı hakkında ciddi bir şekilde çalışan ile bu konuda gevşek davranan birbirinden ayrılmış olacak ve yapılan her işe miktarınca karşılık verilecektir. Eğer Allah böyle yapmasaydı ilmi olan ile olmayan arasında bir fark bulunmazdı. Eğer insanlar bilgilerini artırmaz ve bu yolda çaba harcamaz iseler aynı durumda kalmalarından ötürü helak olmaya doğru giderler.⁸³ İşte bu izahlarına bakıldığı zaman Nesefî'nin ayette belirtilen “*ilimde derinleşmiş kimseler*” ifadesinin bilinçli bir şekilde tercih edildiğini ve “müteşabihât” sahasına dahil edilebilecek ayetlerin söz konusu vasfa sahip kişiler tarafından *te'vîl* edilebileceğini tekrar belirtmektedir. Bunun yanında Nesefî, Allah'ın “müteşabihâtı” indirmesinin bir başka hikmeti olduğunu beyan etmektedir. Allah kullarına akletme yetisi vermesinden dolayı onların müteşabih ayetleri muhkem ayetlere uygun olarak *te'vîl* etmelerini istemektedir. Zira bedeninin birçok uzvuna bazı ibadetler tahsis edildiği gibi söz konusu ayetlerin *te'vîl* edilmesinin istenmesi akıl için bir ibadet kabul edilmektedir.⁸⁴ Bahsi geçen bu düşünce ve yaklaşımlar Nesefî'nin bir yönüyle Mâtürîdî'yi esas aldığını da göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Öyle ki Mâtürîdî, ilgili ayetin son bölümünde “müteşabihât” olarak addedilen ayetlerin Kur'an'da bulunmasının hikmetlerini izah etmekte ve Nesefî'nin naklettiği fikirleri benzer şekilde yansıtmaktadır. Mâtürîdî'ye göre müteşabih sayılan konuların zikredilmiş olması, âlimin cahil kimselere olan üstünlüğünü açığa çıkarmak, insanları müteşabih ayetlerde geçen maksadın ne olduğu hususunda araştırmaya ve incelemeye yönlendirmek amacına matuftur.⁸⁵ Anlaşılan o ki Nesefî, “müteşabihât” konusundaki hikmetin mahiyeti, bunun nasıl anlaşılması ile neden *te'vîl* edilmesi gerektiğine dair vardığı neticeleri açık bir şekilde Mâtürîdî'ye dayandırmaktadır.

Sonuç

Tefsir tarihinde özellikle erken dönemin akabinde bazı müfessirlerin tefsir yapma biçimi ve ilgili alana bakışının bir “tefsir geleneği” oluşturmaya zemin hazırladığı anlaşılmaktadır. Öyle ki bu süreç içerisinde tefsir sahasındaki en önemli iki kavram olan tefsir ve *te'vîl* dair teorik yaklaşımların belirginleşmesi, buna yönelik sistematik bir perspektifin oluşturul-

⁸² en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/469.

⁸³ en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/469-470.

⁸⁴ en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 1/471.

⁸⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2/247.

ması tefsire yönelik bir “karakteri” açığa çıkarmış gözükmektedir. Bu duruma dair verilebilecek en somut örneklerden birisinin, belki de ilkinin Mâtürîdî’nin tefsir ve te’vîle olan bakış açısı olduğunu belirtmek gerekir. Zira Mâtürîdî’nin, kendi dönemine kadar olan tartışmaları dikkate almak suretiyle Hanefî kimliğini ön plana çıkarıp belirlediği kelimâ durumu çerçevesinde tefsir ve te’vîl ayırımına gittiğini belirtmek gerekir.

Mâtürîdî’nin sınırlarını netleştirmeye çalıştığı bu kavramların, tefsir alanındaki yaklaşımın düzlemini yeniden tayin ettiği ve sonraki dönemde yapılan tefsir çalışmalarının hususiyetlerini etkilediği de anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Mâtürîdî’nin yaptığı ayırımın ve ortaya koyduğu anlayışın Hanefî-Mâtürîdî bir tefsir geleneğinin oluşmasına ciddi katkı sağladığı, bunun da bariz tezahürlerinin olduğu da fark edilmektedir. Bu noktada Mâtürîdî’nin sınırlarını çizdiği tefsir anlayışını geliştiren ve onun te’vîl tanımını benimseyerek bir tefsir eseri kaleme alan Ömer en-Nesefî’yi zikretmek gerekir. *et-Tefsîr fi’t-Tefsîr* eseri özelinde Nesefî’nin, Mâtürîdî’nin tefsir yapma anlayışının merkezinde yer alan te’vîl kavramını teorik bir aşamaya taşıdığı ve onun oluşturduğu çerçeveyi belirginleştirdiğini söylemeliyiz. Özellikle Nesefî’nin mukaddimesinde zikrettiği ve detaylı olarak analiz ettiği tefsir ve te’vîl meselesinin kökeninin, Mâtürîdî’nin tefsir eserinde yer verdiği ve belirli sınırlılıkları haiz olan meşhur ayırımına tabi olduğu açıkça görülmektedir. Bu çerçevede Nesefî, aslında Mâtürîdî’nin temellerini attığı ve çerçevesini tayin ettiği *te’vîl* kavramını nazarî olarak geliştiren kendisinden sonraki en önemli Hanefî-Mâtürîdî müfessiri olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Alâeddîn es-Semerkandî, *Te’vîlât*’ın şarihi olarak Nesefî’yle aynı dönemi paylaşıyor da Nesefî, Semerkandî’den farklı olarak müstakil bir tefsir kaleme almış ve Mâtürîdî’nin belirlediği teorik çerçeveyi geliştirmek suretiyle onun geleneğini sürdürmüştür. Netice itibarıyla Nesefî’nin *te’vîl* anlayışı, Mâtürîdî’nin ilgili sahaya bakış açısıyla büyük oranda örtüşmekte, hatta bazı noktalarda hiçbir fark bulunmamaktadır. Bu durum, aslında Mâtürîdî’nin bir tefsir geleneğinin kurucu ismi olmasını mümkün kılmakta ve kendisinden sonra gelen birçok müfessirin referans aldığı önemli bir figür konumuna taşımaktadır.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s):

Ömer DİNÇ

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests:

Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that they have no competing interests.

Kaynakça

- Baltacı, Burhan. “Maturîdî’nin Tefsir-Te’vil Ayrımının İmkânı Üzerine”. IV. Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik-. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.
- Baysal, Sıddık. Ebu’l-Berekât en-Neseî’nin Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl Adlı Eserinde Tefsir-Te’vil İlişkisi. Ankara: Bilge Yayınları, 2016.
- Bilgin, Ömer Faruk. el-Mâtürîdî’nin Te’vîlâtü’l-Kur’ân’ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili. Bursa: Bursa Akademi, 2015.
- Büyük, Enes. “Mâtürîdî’nin Tefsir-Te’vîl Ayrımı ve Bunun Te’vîlât’taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 23/1 (Haziran 2019), 213-232.
- Büyük, Enes. Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Cerrahoğlu, İsmail. Tefsir Usûlü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Çalışkan, İsmail. “Tefsirde Mâtürîdî’yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te’vîlâtü’l-Kur’ân’ın Tefsir İlmindeki Yeri”. Mîlel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi 7/2 (2010), 67-93.
- Doğan, Hüseyin. İslam Kelamcılarına Göre Dinî Metinleri Anlama ve Te’vîl Problemi. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Duman, M. Zeki - Altundağ, Mustafa. “Hurûf-ı Mukattaa”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Erişim 12 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/huruf-i-mukattaa>
- Durmuş, İsmail. “Nadr b. Şümeî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Erişim 19 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nadr-b-sumeyl>
- Düzgün, Şaban Ali. “Mâtürîdî’nin Kur’an Yorum Yöntemi”. Mâtürîdî’nin Düşünce Dünyası. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Efe, Seyfullah. Klasik Dönemde Sünnî-Şîî Tefsir Algısı (Neseî-Râzî Örneği). Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2021.
- Gengil, Veysel. Mâtürîdî’de Tefsirin İmkânı. İz Yayıncılık, 2021.
- Gürler, Kadir. “Kur’an’ın Re’y ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/5 (2004), 17-46.
- Işıcık, Yusuf. Kur’an’ı Anlamada Temel Bir Problem Te’vîl. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019.
- İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. Lisânü’l-Mîzân. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî, 1971.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. Mukaddime fî Usûlî’t-Tefsîr. thk. Fevâz Ahmed Zümrelî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.

- Kafiyeci, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b Süleyman. Kitâbü't-taysir fî kavâ'idî ilmi't-tafsir = et-Teyisir fî kavâ'idî ilmi't-tefsir. thk. İsmail Cerrahoğlu. Ankara : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1989. <http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=91594&ele=%3D&wYazarlar=kafiyeci>
- Karaslan, Nasuhi Ünal. "İbn Düreyd". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Erişim 19 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-dureyd>
- Karataş, Ali. İmâm Mâtürîdî'nin Kur'an Anlayışı ve Kur'an'ı Kur'an'la Te'vil Yöntemi. İstanbul: Yesevi Yayıncılık, 2014.
- Koç, Mehmet Akif. "A Chronological Study of the Interpretations of al-Huruf al-Muqatta'a from the Beginning to the Present = Başlangıçtan Bugüne el-Hurufu'l-Mukatta'a Hakkındaki Görüşlerin Kronolojik Bir Değerlendirilmesi". İlahiyat Tetkikleri Dergisi 2/56 (2021), 31-46.
- Küçük, Ahmet. Nüzûl Döneminden Modern Döneme Te'vil Kavramı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. Te'vilâtü'l-Kur'an. thk. Ahmed Vanlıoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005.
- Nesefî, Necmeddîn Ömer en-. et-Teyisir fî't-tefsir. thk. Mahir Edip Habbuş. 15 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2019.
- Özdeş, Talip. Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsir-Te'vil Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni". İslami Araştırmalar Dergisi 14/1 (2001), 77-89.
- Salebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-. el-Keşf ve'l-Beyân. thk. Hâlit b. Avn el-Anzî. 33 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015.
- Semerkindî, Alâeddîn es-. Şerhu Te'vilât. İstanbul: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Medine, 179.
- Sezen, Melikşah. İmâm Mâtürîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri. İstanbul: Kökler Yayınları, 2018.
- Süyûtî, Celâleddîn es-. Mu'terekü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'an. thk. Ali Muhammed el-Bicavî. 6 Cilt. Şam: Dârü'l-fikri'l-Arabî, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Teber, Hatice. "Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ı Temelinde Kur'anî Bir Kavram Olarak "Tatavvu". Social Sciences Research Journal = Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi 8/3 (ts.), 169-178.
- Tural, Hüseyin. "İbn Fâris". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Erişim 19 Şubat

2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-faris>

Türcan, Selim. “Kur’ân’ı Anlamada Yöntem Tartışmalarının Tefsir Tarihçiliği Açısından Değeri Üzerine”. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/15 (2009), 29-49.